

Проблеми всебічного розвитку і формування гармонійно розвиненої особистості у педагогічній концепції К. Д. Ушинського

С. С. Марчук, аспірант кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти ВНУ імені Лесі Українки

Здійснено психолого-педагогічний аналіз гармонійно розвиненої особистості в науковій спадщині К. Д. Ушинського. Розкрито його концептуальні положення щодо всебічного розвитку і формування гармонійно розвиненої особистості. З'ясовано роль принципів народності та гуманізму у вихованні школяра в педагогіці К. Д. Ушинського.

Ключові слова: всебічний і гармонійний розвиток особистості, громадське виховання, народність виховання, гуманістичний підхід у вихованні, педагогічна спадщина К. Д. Ушинського.

Марчук С. С. Проблемы всестороннего развития и формирования гармонично развитой личности в педагогической концепции К. Д. Ушинского.

Осуществлен психолого-педагогический анализ гармонично развитой личности в научном наследии К. Д. Ушинского. Раскрыты его концептуальные положения относительно всестороннего развития и формирования гармонично развитой личности. Выяснена роль принципов народности и гуманизма в воспитании школьника в педагогике К. Д. Ушинского.

Ключевые слова: всестороннее и гармоничное развитие личности, общественное воспитание, народность воспитания, гуманистический подход в воспитании, педагогическое наследство К. Д. Ушинского.

Marchuk S. S. The Problems of Comprehensive Development and Forming of Harmoniously Developed Personality in the Pedagogical Conception of K. D. Ushynskiy.

The psychological and pedagogical analysis of harmoniously developed personality in the scientific inheritance of K. D. Ushynskiy is carried out. The conceptual positions of K. D. Ushynskiy in relation to the comprehensive development and forming of harmoniously developed personality are exposed. The role of the principles of nationality and humanism in bringing up a pupil in the pedagogics of K. D. Ushynskiy is found out.

Key words: comprehensive and harmonious development of personality, public education, national

character of education, humanistic approach in education, pedagogical inheritance of K. D. Ushynskiy.

Постановка й актуальність проблеми.

Педагогічна спадщина Костянтина Дмитровича Ушинського (1824-1870) сформувалась у другій половині XIX століття, але зберігає свою цінність для сучасної педагогічної науки і практики. У його творах усебічно висвітлено роль рідної мови в навчанні та вихованні дитини, значення праці в психічному й фізичному розвитку людини, співвідношення загальнолюдського та національного у вихованні.

Огляд останніх досліджень. У незалежній Україні творчу спадщину Ушинського вивчали Л. Д. Березівська, М. Я. Олійник, П. М. Щербань, В. М. Довбня, М. С. Кратінов, В. А. Мосіяшенко, Л. Д. Попова, В. О. Сухомлинська, М. Н. Якушко, Ю. Д. Руденко, А. В. Цюсь, Т. К. Чирва, Л. І. Бондар, І. Д. Бех. В основі їх досліджень - психолого-педагогічні ідеї видатного педагога та їх актуальність для сучасної практики навчання і виховання.

Метою статті є психолого-педагогічний аналіз проблеми формування гармонійно розвиненої особистості у творчій спадщині Костянтина Ушинського.

Виклад основного матеріалу. К. Д. Ушинський вважав, що громадське виховання є продуктом тривалого історичного розвитку нації, його неможливо придумати у кабінеті або запозичити в інших народів. Мета виховання визначається тим, який саме ідеал людини сформував народ: «Кожний народ має свій особливий ідеал людини і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особистостях» [1, 76]. «Виховання охоплює всю людину, з усіма її народними й індивідуальними особливостями - її тіло, душу, розум - і, насамперед, звертається до характеру, а характер і є саме тим ґрунтом, у якому коріниться народність...» [1, 44].

К. Д. Ушинський доводить, що на практиці і в теорії не існує загальної виховної системи для всіх народів. У кожного народу є своя особлива система виховання, тому не можна жити за зразком іншого народу та виховуватися за чужою запозиченою педагогічною системою.

У методологічному плані принцип народності виховання є корінною закономірністю розвитку системи освіти й виховання в будь-якій країні. Ця система повинна будуватись відповідно до особливостей та потреб своєї країни. За умови дотримання названого принципу виховання здійснюється в дусі народних звичаїв, традицій, рис національного характеру і психології свого народу.

Учений намагається творчо використати традиції народної педагогіки у своїй педагогічній системі. Це яскраво відтворено у його підручниках «Дитячий світ» і «Рідне слово», де широко використано фольклорний матеріал.

Найважливішою ознакою і найкращим виразником народності видатний педагог називає рідну мову. У статті «Рідне слово» він розкриває роль мови у житті народу. У мові сконцентровано весь історичний досвід народу, його культуру: «Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ» [1, 123].

Виняткову увагу у своїх працях К. Д. Ушинський приділяв питанням виховання. Він вважав, що вся діяльність школи повинна бути підпорядкована виховним завданням і стверджує: тільки людина, у якої розум добрий і серце добре, цілком хороша й надійна.

Гармонійно розвинутою особистістю Костянтин Дмитрович вважав людину, у якої поєднані розумова зрілість, моральна досконалість і фізична розвиненість.

Виховання, зазначав Ушинський, має виробляти в учнів такі риси, як любов до батьківщини, гуманність, працьовитість, правдивість, почуття відповідальності, дисциплінованість, естетичне почуття, тверду волю і твердий характер. Усі ці якості він розглядав не ізольованими об'єктами виховання, що самостійно розвиваються, а сторонами єдиного процесу виховання, котрі в ньому поєднуються і є взаємозумовленими.

Розглянемо концептуальні положення К. Д. Ушинського щодо всебічного розвитку і формування гармонійно розвинутої особистості школяра.

1. Гуманістичний підхід у вихованні

К. Д. Ушинський прагнув утвердити в школі принципи гуманного виховання. Він вважав, що виховання повинне просвітити свідомість людини, щоб перед нею простяглася чітка дорога добра. Педагог не раз указував на необхідність такої постановки навчання і виховання, щоб із самого початку розвинути в дітей почуття безкорисливості, скромності й гуманного ставлення до особистості людини, незважаючи на расу й національність.

Одним із головних завдань гуманного виховання, на думку вченого, є розвиток у людини високих моральних якостей - доброчинності, справедливості, правдивості, ширості. Жадоба грошей, невіра в добро, відсутність моральних

правил, презирство до чужої думки, байдужість до громадського блага, поблажливість до порушення законів честі - ось вороги виховання, з якими воно покликане боротися [1, 13].

2. «Основні вихователі» гармонійного розвитку особистості

К. Д. Ушинський називає шість «основних вихователів»: навчання, праця, гра, природа, життя, релігія. «Але неважно переконатися, що уроки всіх тих великих вихователів людини розвивають її душу тільки тоді, коли душа ця хоч скільки-небудь до того підготовлена». «Природа, що промовляє так красномовно до освіченого розуму й розвиненого серця, німа для напівдикої людини, яка, мов тварина, підкоряється її впливу, не черпаючи з цього впливу ні нових думок, ні нових почуттів...». «Життя, звичайно, вчить багато чого і найгрубіших людей, та підготовлена вихованням людина з найпершого життєвого досвіду виробляє плідну думку і, збагнувши, що діється, швидко стає володарем становища. Уроки життя відкладаються в дитині міцно» [5, 13].

З найбільшою освітньою силою впливає на простий народ церква. Вона зі своїми зовнішніми формами, сповненими глибокого змісту, так би мовити, схоплює напівдику людину із зовнішнього світу, щоб потім піднести її на вищий ступінь самосвідомості. Вона звертається до безпосереднього почуття людини і потроху торкається духу. Та з огляду на це тільки розумне початкове виховання дає людині достатньо допитливості й розумової сили для того, щоб не спинитися на цих формах.

Засобами морального виховання К. Д. Ушинський вважав зміст усіх навчальних предметів (головне - це вміння виховувати своїм предметом), рідну природу та середовище, у якому перебуває учень після уроків.

Важливе значення для виховання моралі людини має участь у грі. Великий педагог вважає: не цілком позбавлена підстави та думка, що ігри дитини провіщають її майбутнє. «Для дитини гра - дійсність, і дійсність значно цікавіша за ту, що довкола неї. У грі дитина живе, тут є прообраз справжнього життя, у яке вона не може ще увійти через складність його явищ та інтересів. У грі дитина випробує свої сили і самостійно керує своїми ж втворами». «Гра є вільною діяльністю дитини... У ній формуються всі сторони душі людської, її розум, її серце, її воля. Велику послугу справі виховання зробив би той педагог, який вивчив би в деталях якнайбільше дитячих ігор» [3, 296].

Великого значення К. Д. Ушинський надавав вихованню учнів засобами природи. Рідна природа, її простори, наголошував він, є першими вихователями, бо найдоступніші для дитячого сприймання. Він називав природу «всерозвиваючою», бо в процесі ознайомлення з природою в дитини нагромаджується чуттєвий досвід як основа, першоджерело розумового, морального й естетичного розвитку. Основними формами виховання засобами природи Ушинський вважав екскурсії в поле, гай, сад, до річки, а також уроки на лоні природи, під час яких діти пізнають світ,

Наукові публікації

красу і велич рідної землі. Головне завдання педагога він вбачав у тому, щоб навчити дітей спостерігати природу, помічати її красу, порівнювати і зіставляти її явища.

3. Виховна роль праці

К. Д. Ушинський вважав, що людина формується і розвивається у трудовій діяльності. Для цього праця, по-перше, є основою і засобом людського існування, по-друге, вона є джерелом фізичного, розумового і морального вдосконалення людини. Ось чому праця - основний фактор і засіб виховання. Костянтин Дмитрович дає визначення праці: «Праця - це така вільна й узгоджена з християнською мораллю діяльність людини, на яку вона наважується з безумовної необхідності її для досягнення певної істинно людської мети в житті» [4, 389]. Ось чому, на його думку, якщо бажаємо щастя людині, то повинні виховувати її не для щастя, а готувати до праці. Виховання має дати людині можливість знайти для себе працю в житті. Вільна праця необхідна сама по собі, для розвитку і підтримання людської гідності.

Вивчаючи роль праці у вихованні та розвитку дитини, К. Д. Ушинський формулює висновки: по-перше, кожна школа повинна показати те, що в ній є найдорожчого, примусивши пізнати себе часткою безсмертного і живим органом світового духовного розвитку людства; по-друге, щоб людина щиро полюбила серйозну працю, треба прищепити їй серйозний погляд на життя; по-третє, залучаючи дитину до праці, вихователі повинні дивитися з повагою на її дитячі зусилля опанувати досвід, нагромаджений людством.

Другий, не менш важливий для педагогіки наслідок, який учений виводить із психічного значення праці, полягає в тому, що виховання не тільки має розвинути розум людини, але й запалити в ній прагнення до серйозної праці, без якої життя не може бути ані достойним, ані щасливим.

Водночас виховання не тільки повинно прищепити вихованцеві повагу і любов до праці, воно має ще виробити звичку працювати. К. Д. Ушинський вказує деякі вимоги до дитячої праці: посильність праці (навчання); чергування її видів (праця фізична не тільки приємний, а й корисний відпочинок після розумової); відповідність вікові; самостійний характер (усе, що дитина може робити сама, повинна робити сама).

4. Розумова праця школяра

Важливе значення у розвитку особистості, на думку Костянтина Дмитровича, належить розумовій праці. Педагог вважає, що багато хто не усвідомлює цього. Будь-яка розумова праця, спонукаючи до дій нервову систему, благотворно впливає на кровообіг і травлення. Звичайно, вона не може розвинути м'язів, але діяльність і особлива жвавість нервової системи замінює цю нестачу. Хоч розумова діяльність не позбавляє людину необхідності рухатися, однак значно зменшує цю необхідність. Людина без розумових занять значно сильніше відчуває шкідливість малорухомого способу життя.

У період навчання саме навчання й виховання повинно бути головним інтересом життя людини, але для цього слід створити сприятливу атмосферу. Якщо ж усе, що оточує дитину або молоду людину, відриває її від навчання і спрямовує у протилежний бік, тоді марні будуть усі зусилля наставника прищепити їй повагу до навчання.

5. Пріоритети морального виховання у всебічному розвитку особистості

У своєму вченні Ушинський приділяє належну увагу моральному вихованню. Він пропонує й обґрунтовує такі методи морального виховання дітей:

- особистий приклад вихователів;
- наслідування, яке має ґрунтуватися на почуттях, прагненнях і діях, доступних дитині. Тоді наслідування стане внутрішнім і відрізнятиметься від зовнішнього «мавпування»;

- вправи для вироблення моральних звичок: «Гарна звичка - це моральний капітал, процентами з якого людина користується все життя» [1, 230];

- переконання: «Найголовнішим шляхом людського виховання є переконання, а на переконання можна впливати тільки переконанням. Будь-яка програма викладання, будь-яка метода виховання, хоч би якою хорошою вона була, не перейшовши в переконання вихователя, залишиться мертвою буквою, що не має ніякої сили в дійсності» [5, 14]. При цьому видатний педагог виступав проти моралізаторства, бо «привчаючи слухати слова моральності, ви готуєте лицемірів, які використовують їх як ширми для своїх власних вад. Усе в школі та у викладанні повинно бути моральним настільки, щоб свідчило про себе, не потребуючи сентенцій» [5, 15];

- покарання і заохочення. К. Д. Ушинський рекомендує обережно ставитись і, наскільки можливо, уникати їх, бо «заохочення і покарання - не є нешкідливими гігієнічними засобами, які запобігають виникненню хвороби або виликають її, а ліками, що витісняють хвороби з організму іншою хворобою» [5, 15].

Методи покарання повинні застосовуватися з урахуванням педагогічного такту і не ображати гідність дитини. Найприйнятнішими серед них учений називав попередження, зауваження, низьку оцінку поведінки.

К. Ушинський висловлювався проти матеріальних винагород, пропонував використовувати моральні заохочення - схвалення, визнання успіху тощо. «Діти ненавидять учителів, від яких ніколи не дочекаєшся схвалення або визнання того, що добре зроблено. Це вбиває прагнення до вдосконалення» [5, 15].

Говорячи про шкільну дисципліну, великий педагог намагається виділити й охарактеризувати основні фактори її формування: розумно організована класна діяльність, що забезпечує зайнятість роботою кожного учня; намагання зробити заняття цікавими для дітей; серйозне і старанне ставлення учителя до роботи і свого предмета; любов дітей до вчителя без страху перед ним. «У розумно організованій

іколі покарань за лінощі бути не може, бо уроки двчаються у класі; покарань за пустощі - також, бо іти зайняті й пустувати їм ніколи» [5, 99].

6. Формування естетичної культури школяра

Велике значення у вихованні підростаючого окоління К. Д. Ушинський відводив естетичному ихованню, основними засобами якого вважав рироду, працю, зміст шкільної освіти і мистецтво. У авчальні плани народних шкіл він упроваджує редмети естетичного циклу: малювання, музику і півни. Видатний педагог особливо цінував участь дітей хоровому співі: «Якщо заспіває школа - заспіває раїна» [5, 15-16].

Животворчий вплив на формування естетичних ючуттів чинить, на його думку, праця: «Людина іобов'язана праці хвилинами насолоди» [1, 109].

Виховання в дитині розуміння прекрасних сторін /штества, художньої літератури і краси рідної мови :; за Ушинським, найважливішим завданням ютетичного розвитку людини. Навчальні книги Дитячий світ» і «Рідне слово» - блискучі зразки фактичного здійснення його теоретичних юложень про естетичний вплив на дітей засобами ітератури і мови.

Педагог вважав, що естетичному розвитку дитини :прияють свята зими, весни, літа, осені. Вони іриносять дітям радість, розкривають красу народних традицій, прилучають до народної поезії. Виховання без святковості Ушинський вважав тьмяним, сірим.

Значну роль в естетичному розвитку людини відводить він творам мистецтва (живопису, музики, скульптури) і вивченню його історії. Розуміти і знати мистецтво, твердив він, означає розуміти і знати життя В різні історичні епохи й періоди. Історія мистецтва рає можливість глибше проникнути в життя, зрозуміти роль і значення в ній мистецтва. Тому К. Д. Ушинський наполягав на необхідності художньої освіти учителів і вихователів.

7. Фізичне виховання - необхідна умова гармонійного і всебічного розвитку особистості

Значну увагу Костянтин Дмитрович приділяє фізичному вихованню. «Гімнастика як система довільних рухів, спрямованих на доцільну зміну фізичного організму, ще тільки починається... Ми гадаємо, що недалеко той час, коли гімнастика стане наймогутнішим медичним засобом навіть при глибоких внутрішніх хворобах... Гімнастика, різні тілесні вправи, тілесна втома, що потребує сну і їжі, прогулянка на свіжому повітрі, прохолодна спальня, холодні купання, механічні роботи, які вимагають тілесних навичок, - ось кращі засоби для того, щоб

завжди тримати організм у нормальному стані и заспокоїти навіть той, який був уже необережно збуджений, а водночас зміцнити волю й дати їй гору над нервами» [1, 226].

У праці «Педагогічна подорож по Швейцарії» К. Д. Ушинський пише: «Основний закон дитячої природи можна висловити так: дитина потребує діяльності безперестанно і втомлюється не діяльністю, а її одноманітністю й однобічністю. Змусьте дитину сидіти і вона дуже швидко втомиться; лежати - те саме; йти вона довго не може, не може довго ні говорити, ні співати, ні читати і найменше - довго думати; але вона пустує і рухається цілий день, змінює і поєднує всі ці види діяльності і не втомлюється ні на хвилину... Педагог повинен насамперед учитися в природи: помітивши, що у молодшому шкільному віці діяльність має бути різноманітною, слід і в школах призначити в різних класах неоднаковий час на урок... Я вважав би корисним з цією метою в усіх містах, де є педагогічні навчальні заклади, організувати гімнастичні арени та сараї й призначити в них хороших гімнастів безплатно, а для сторонніх осіб - за помірну плату. Таким чином, ми незабаром мали б хороших гімнастів серед наших молодих учителів, а через них гімнастика прищеплювалася б навчальним закладам» [2, 54].

«Потреба дитини у тілесних рухах повинна бути цілком задоволена. Дайте дитині трохи порухатися і вона подарує вам знову десять хвилин уваги, а десять хвилин жвавої уваги, якщо ви зуміли їх використати, дадуть вам у результаті більше, ніж цілий тиждень напівсонних занять» [2, 57-58].

«Не важко, здається, змусити дітей у такт встати і сісти, повернутися туди й назад, підняти руки й опустити їх, вийти як слід із-за лав і знову сісти на них струнко, вправно й без галасу та штовханини; та коли б хоч ці прості прийоми прижилися в наших школах, то допомогли б зруйнувати ту важку, присипляючу атмосферу, яка здебільшого панує в них, і багато сприяли б не тільки збереженню здоров'я дітей, а й свіжості та жвавості їхнього навчання» [2, 57].

Висновки. Таким чином, проблеми всебічного розвитку і формування гармонійно розвиненої особистості у педагогічній концепції К. Д. Ушинського постають у вигляді цілісної наукової системи. Для сучасного педагога вони мають важливе значення у формуванні професійного педагогічного світогляду і менталітету.

Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні засобів і методів фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського.

Література

1. Ушинський К. Д. Вибр. педагогічні твори : в 2 т. / К. Д. Ушинський. - К. Рад. шк., 1983. Т. 1. - 488 с.
2. Ушинський К. Д. Твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський. - К. : Рад. шк., 1954. - Т. 2. - 560 с.
3. Ушинський К. Д. Твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський. - К. : Рад. шк., 1952. - Т. 4. - 520 с.
4. Ушинський К. Д. Твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський. - К. : Рад. шк., 1952. - Т. 5. - 432 с.
5. Хрестоматія з історії української класичної педагогіки: К. Ушинський, О Русова, А. Макаренко, Г. Ващенко В. Сухомлинський / уклад. В. П. Кравець, О. І. Мешко. - К. : Грамота, 2008. - 768 с.